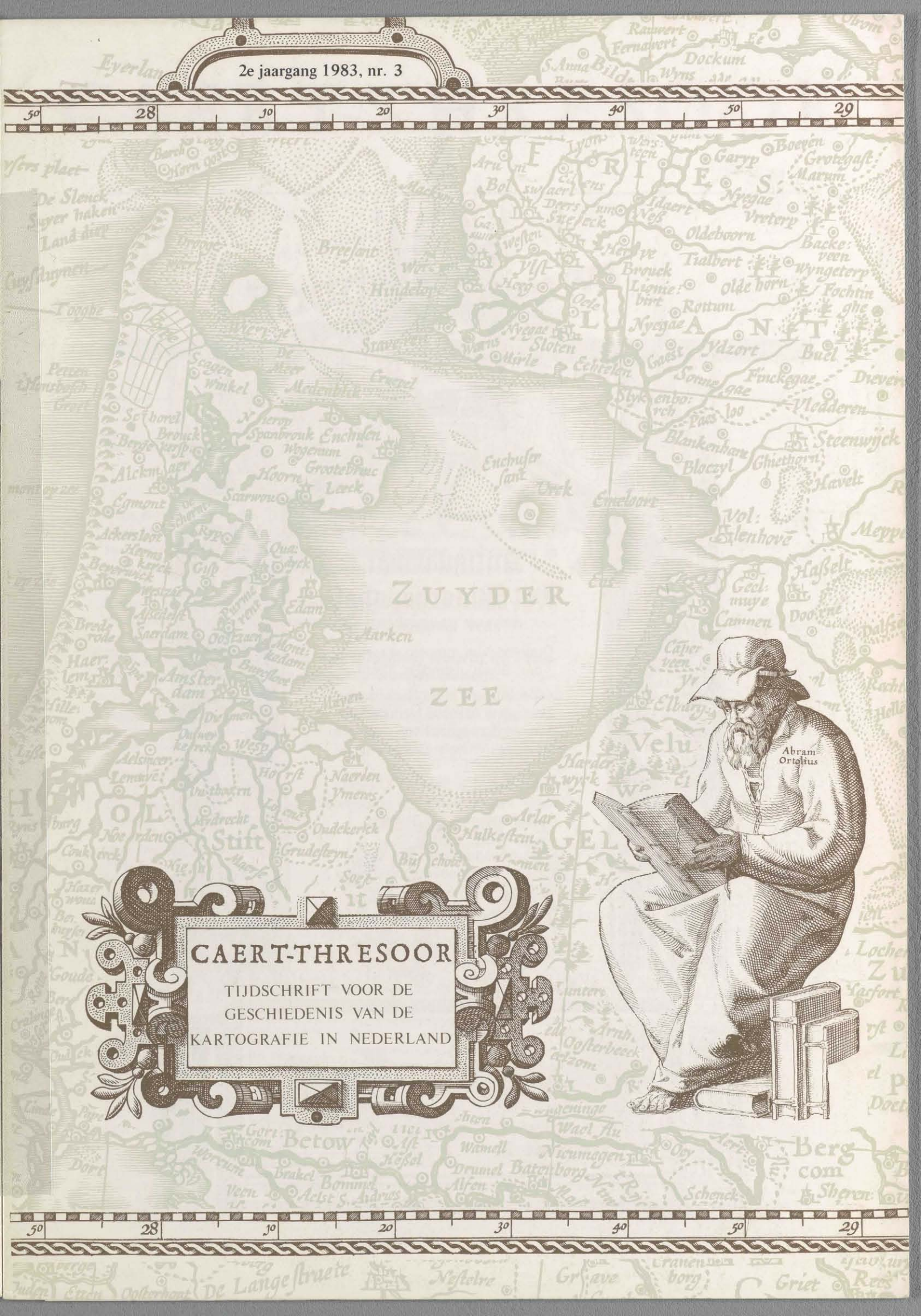
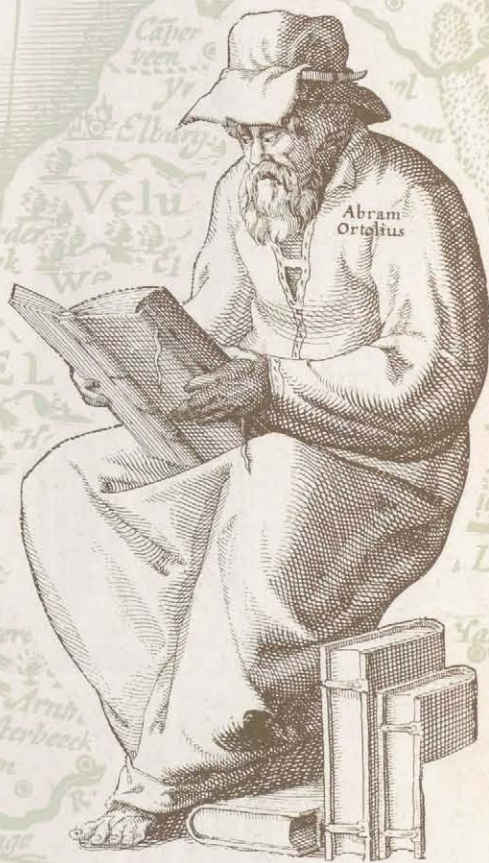

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE
GESCHIEDENIS VAN DE
KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

Abram Ortelius

Antiquariaat Het Bisschopshof

(J.W. Kervezee)

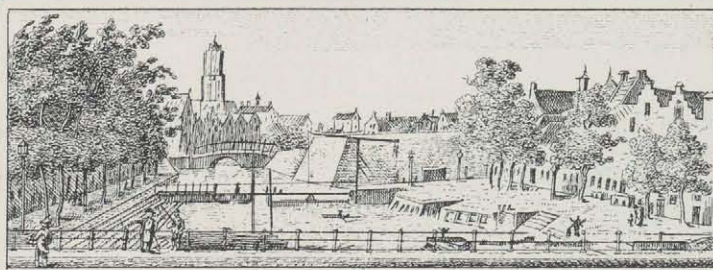
Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.
Catalogus op aanvraag.

SINDS

1973

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

REDACTIONEEL

In het afgelopen kwartaal zijn in Nederland weer drie grote publikaties over historisch kartografische onderwerpen verschenen. Alle drie liggen zij min of meer in het verlengde van een reeds ingezette ontwikkeling. Het boek over Zeeland door Gittenberger en Weiss is een fraaie opvolger van het eerder door Jozef Bossu over de kaarten van Vlaanderen geschreven werk; Putmans publikatie over oude zeekaarten volgt de succesvolle werkwijze en presentatie van Tony Campbell's *Hoogtepunten uit de wereld van de kartografie* en Prof. Koemans *Geschiedenis van de kartografie van Nederland* vormt een waardige synthese van wat hij en anderen tot op heden hebben bijgedragen aan het onderzoek naar de karteringsgeschiedenis van het Nederlandse gebied.

Dit najaarsnummer van Caert-Thresoor verschijnt vrij kort na de in Dublin gehouden tiende conferentie betreffende de geschiedenis van de kartografie. Deze vond plaats van 29 augustus tot 2 september jl. Hierover zal in het laatste nummer van dit jaar een verslag verschijnen. Ook van het in dit nummer aangekondigde congres „De historische stadsplattegrond” (U kunt zich nog op het nippertje opgeven) verwachten we dan een korte bespreking te kunnen opnemen.

TENTOONSTELLING

Westeuropese steden in de 19e eeuw: kaarten, plattegronden, panorama's

Binnenkort zal een reeks van kleine tentoonstellingen gestart worden, die steeds één bepaalde categorie van atlassen, kaarten of daarop afgebeelde thema's behandelen, waarvoor het materiaal gebruikt zal worden afkomstig uit de collecties die in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bewaard worden.

De eerste expositie in deze reeks „Westeuropese steden in de 19e eeuw: kaarten, plattegronden, panorama's” zal te zien zijn van 3 tot en met 25 november in de tentoonstellingsruimte van de Universiteitsbibliotheek, Singel 425, Amsterdam. Geopend maandag tot en met vrijdag van 9.30–16.00 uur.

INHOUD

2e jaargang 1983, nr. 3

Redactioneel

Een late overzichtskaart van het markiezaat van Bergen op Zoom
W.A. van Ham 34

De maankaart van Michael Florent van Langren (1645)
P.C.J. van der Krogt 36

Nogmaals Jollain
M. Donkersloot-de Vrij 40

Kaarten met randversiering als voorlopers van 17e eeuwse atlaskaarten
A. de Zeeuw 42

Een Nederlandse verkiezingskaart uit 1888 46

Besprekingen 46

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven 48

Redactie Caert-Thresoor: R.C.M. Braam, drs. P.C.J. van der Krogt, drs. J.W.H. Werner en C.J. Zandvliet, leden van de werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie; A. Vis.
Correspondenten: mw. L. Danckaert, Brussel; mw. dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; mw. dr. M. Pastoureaux, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Redactiesecretariaat en administratie:
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458.

Caert-Thresoor verschijnt 4x per jaar.
Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,- per jaar; losse nummers f 7,50. Postgironummer 5253901.

Verzoeken alle kopij, recensie-exemplaren enz. te zenden aan het redactiesecretariaat. Voor opgave van adreswijzigingen, abonnementen en voor losse nummers wende men zich eveneens tot het redactiesecretariaat.

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Vraag en aanbod: Kleine advertenties van abonnees kunnen in deze rubriek worden opgenomen à f 5,- per 12 woorden. Opgave aan het redactiesecretariaat.

ISSN 0167-4994

Het Markiezaat van Bergen op Zoom, gelegen in het uiterste westen van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant, vormde geen aaneengesloten geheel. Ook tijdens het bestaan van het éne hertogdom Brabant (gesplitst in 1585) was dit gebied aan de periferie van een staatkundige eenheid gelegen en dat speelde de kartografen parten. Voor overzichtelijke kaarten van het grootste deel van deze streek kan men derhalve beter gebruik maken van de gewestelijke kaarten van Zeeland, terwijl de meer naar het oosten gelegen gebiedsdelen aansloten bij de Baronie van Breda. De oudere kaartmakers — Christiaan s'Groten voorop — hebben moeite gehad met de juiste begrenzing. Immers: staatkundig lag het gebied in twee moten uiteen: het westelijke deel (met de stad Bergen op Zoom), met in het noorden Halsteren, in het zuiden Putte, in het oosten Wouw en ten westen de Schelde; het oostelijk deel (centrum Oudenbosch) met in het zuiden Rucphen, in het oosten Hoeven, in het westen Oud- en Nieuw-Gastel, en met een uitloper naar het noordwesten reikende tot het Hollands Diep bij Willemstad en het Volkerak bij Fijnaart en Heiningen.

Geografisch lag het gebied van Steenberg, Nieuw-Vossemeer, Dinteloord, Roosendaal en Nispen ingesloten, maar deze landen behoorden niet onder het Markiezaat van Bergen op Zoom.

De titel Markiezaat of Markgraafschap is in 1533 door keizer Karel V aan stad en land verleend. Tevoren vormden ze een heerlijkheid.¹

In de tweede helft van de zestiende eeuw begon met de landmeters uit de familie van Jan Symonszoon te Gastel de nieuwe wijze van landopname en kaartvervaardiging in deze streken door te dringen.² Samen met Cornelis Peeterszoon uit Breda vervaardigde Jan in 1565 een indrukwekkende kaart van 1,50 meter in het vierkant, waarvan één exemplaar nog bewaard is gebleven in de archiefbewaarplaats van het klooster van de St. Bernaardsabdij te Bornem (België).³ Een andere kaart, vervaardigd door Braams in 1571 van de stad Bergen op Zoom en omgeving, is minder nauwkeurig en ook niet zo gedetailleerd.⁴ Tot een aaneensluitende kartering kwam het echter niet.

Door de tachtigjarige oorlog en zijn nasleep bleef een verdere ontwikkeling van de kartografie in deze streken achterwege, al zijn enige loffelijke uitzonderingen te noemen. De leveranciers van gedrukte kaarten beperkten hun activiteiten voornamelijk tot het in beeld brengen van de vesting en de onmiddellijke omgeving. Dat was vooral interessant tijdens de vele belegeringen en gevechten rond de stad; er was dan immers belangstelling bij het publiek en afzet te verwachten. Tijdens het tweede kwart van de zeventiende eeuw verschenen ook enkele gewestelijke kaarten, waaronder die bij J.A. Colom (1635) die het Markiezaat heet voor te stellen. De begrenzing van het gebied is echter daarop onjuist weergegeven: het oostelijk en noordelijk

deel van het Markiezaat is op kaartbladen van aangrenzende gebieden terecht gekomen!⁵

Met het intreden van de landmeters uit de Waals-Brabantse familie Adan in dienst van de markiezen van Bergen op Zoom begint een opmerkelijke periode in de kartografische geschiedenis van het Markiezaat. Sinds 1740 werd tot aan het einde van het oud bestel in 1795 een indrukwekkende serie detailkaarten en overzichtskaarten van onderdelen van het gebied afgeleverd.⁶

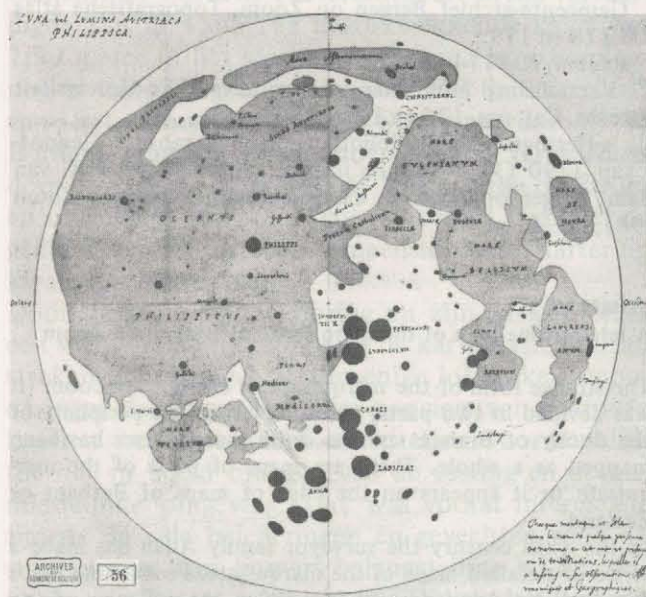
Het was Jan Baptiste Adan, die in 1783 kaarten maakte van de Oost- en Noord- en de Zuid- en Westkwartieren van het Markiezaat. Met nummers en kleuren zijn daarop de domeinen van de markiezen aangegeven. De oorspronkelijke kaarten zijn echter niet meer te vinden. De minuten bevinden zich in het rijksarchief in Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch: het betreft hier enige fragmenten.⁷ In het gemeente-archief te Bergen op Zoom bevinden zich twee replieken uit 1791, waarbij de nieuwe inpolderingen bij Heiningen, Zuidgeest en Woensdrecht aan de kaarten zijn toegevoegd.⁸ Ook heeft het gemeente-archief door aankoop een „atlasje” verworven (de band is modern) dat in 10 bladen het gebied met dezelfde gegevens daarop vermeld bevat.⁹ De cartouches zijn grotendeels oningevuld, terwijl de van kronen voorziene wapenmantels geen wapenschilden bevatten. Het lijkt erop dat de kaarttekenaars door de revolutie van 1795 is overvallen. Nog later lijkt de kaart in twee bladen van de kwartieren, die zich in de verzameling Moll in het Geografisch Instituut te Utrecht bevindt.¹⁰

Op verzoek van G. Vermeulen, één van de rentmeesters van het markiezaat, vervaardigde J.B. Adan in 1790 een overzichtskaart van het gehele markiezaat in één blad. Zo kwam vijf jaar vóór de omwenteling toch nog één totaalkaart van het Markiezaat van Bergen op Zoom tot stand.¹¹ De kaart is in 1948 verworven door de bibliotheek van het Noord-Brabantse Genootschap te 's-Hertogenbosch. Deze kaart is verkleind „op 1/4 der voetmaat uit de Generale Domeinkaarte geformeerd in 1783”. Op deze overzichtskaart, groot 48,5 x 70 cm., zijn door de vervaardiger een aantal vereenvoudigingen ten opzichte van de oorspronkelijke kaart toegepast. De schaal bedraagt 900 Blooise roeden = 62 mm. De kaart is op het oosten georiënteerd.

De buitengrenzen zijn in donkerrood aangegeven. De binnengrenzen kregen geen aparte kleur; daarentegen hebben sommige onderdelen en gebieden een zachte tint. Hierbij werden niet altijd rechtsgebieden geaccentueerd, doch soms bepaalde inpolderingen binnen zo'n rechtsgebied. In de gebieden met woeste gronden zijn deze in lichtgroen aangegeven, terwijl de cultuurgronden dan een zachte tint hebben of wit zijn gelaten. Bossen zijn in groene stippen op wit aangegeven; gorzen en slikken donkergroen. Het weggennet is in hoofdzaak van de grotere kaarten overgenomen; de wegen zijn

Afbeeldingen van de maan komen in de meeste kaartenverzamelingen zelden voor. Wellicht omdat ze over het algemeen in astronomische of selenografische werken ingebonden zijn en zelden los uitgegeven werden. Na de uitvinding van de telescoop in het begin van de 17e eeuw hebben verschillende astronomen maankaarten uitgegeven, slechts enkelen voegden aan hun kaart namen toe voor de verschillende „geografische” objecten op de maan.¹ De eerste die een gedetailleerde maankaart met namen uitgegeven heeft, en als zodanig als grondlegger van de moderne maankartografie beschouwd kan worden, is de Zuidnederlander Michael Florent van Langren (Amsterdam 1598–Brussel 1675),² kosmograaf en wiskundige in dienst van de Spaanse koning Filips IV te Brussel.

Zoals zo vele 17e eeuwse wetenschapslieden trachtte Michael Florent van Langren de juiste methode te vinden om de geografische lengte te bepalen, die vooral voor de navigatie op zee van groot belang was (en is). De geografische lengte kan bepaald worden uit het tijdsverschil tussen twee meridianen. Voordat men goedlopende klokken had om de tijd van de nul-meridiaan „mee te nemen” (midden 18e eeuw) was het bepalen van dit tijdsverschil een vrijwel onmogelijke taak. Van Langrens methode, waaraan hij sedert 1621 werkte³ bestond hierin, dat men de tijd bepaalde van het oplichten resp. verduisteren van de maanbergen bij wassende resp. afnemende maan. Voor de herkenning van deze verschillende „maanlichten” (zoals die bergen door Van Langren genoemd werden) waren een goede nomenclatuur en kaarten van de maan in haar verschillende fasen een noodzaak.

De manuscript maankaart van Michael Florent van Langren. (Foto: Algemeen Rijksarchief, Brussel). De tekst rechts-onder luidt: „Chaque montagne et Isle aura le nom de quelque personne se nomme en cet art et profession de toutes Nations lesquelles il a besoing en ses Observations Astronomiques et Geographiques.”

De „Selenographia Langreniana”

De door hem ontworpen methode om de lengte te bepalen wilde Michael Florent van Langren publiceren in een uitgebreide selenografie (maanbeschrijving), die naast tekst een dertigtal platen moest gaan bevatten van de maan in haar verschillende fasen. Financiële was deze uitgave voor hemzelf onmogelijk, zodat hij gesteund moest worden door kapitaalcrachtige lieden met belangstelling voor zijn project. De Spaanse koning Filips III had een beloning uitgelooft voor degenen die een methode voor de juiste lengtebepaling uit zou vinden; vandaar dat Van Langren steun zocht bij de infante Isabella, dochter van Filips II. Hij verzocht haar in 1626 hem reisgeld te geven voor een reis naar Spanje om daar zijn methode aan Filips IV te demonstreren.⁴ Snel schijnt het geld niet gekomen te zijn, hoewel de Infante zelf zeer geïnteresseerd was en Van Langren haar zijn methode uitgelegd heeft. Waarschijnlijk door haar enthousiasme aangespoord begon hij in 1631 met het graveren van de dertig koperplaten voor de fasekaarten van de maan. In datzelfde jaar vertrok hij met een aanbevelingsbrief van Isabella en met enkele zeer positieve kritieken van zijn vrienden de humanist Erycius Puteanus en de astronoom/pastoor Godefrid Wendelen naar Spanje. Ook daar werd zijn methode enthousiast ontvangen. Filips IV liet zich door Van Langren persoonlijk assisteren bij zijn astronomische waarnemingen. De koning zegde hem een salaris van 4000 dukaten per jaar toe en gaf hem toestemming het werk te publiceren onder de naam *Lumina Austriaca Philippica* (de lichten van Filips van Oostenrijk; Filips behoorde tot het uit Oostenrijk afkomstige huis Habsburg). Onder de Spaanse geleerden die zich positief uitlieten behoorde pater Juan Carlos della Faille, die via zijn brieven een grote stimulans werd voor Van Langren. Dat niet alles goed ging in Madrid blijkt uit het pamflet *Advertencias de Miguel Florencio van Langren* (Madrid, 1634), waarin hij een kwaadwillig gerucht dat zijn werk mislukt was, ontzenuwde. Na een verblijf van drie jaar in Spanje keerde Van Langren terug in Brussel, waar bleek dat zijn beschermvrouwe de Infante Isabella kort te voren was overleden. Zonder haar steun was, ondanks een aanbevelingsbrief van Filips IV, publikatie vrijwel onmogelijk. Door dit uitstel bestond het gevaar dat anderen, die van zijn werk gehoord hadden, hem voor zouden komen. Puteanus schrijft aan hem op 29 november 1643 dat D. Caramuel een boekje *Novem Stella* had uitgegeven, waarin over de maan geschreven wordt. Dit boekje werd weliswaar verboden, maar toch „sal van nooden zijn, dat UL. vande Mane wat laet in 't licht komen, ist niet met figuren, sonder figuren; opdat de inventie van de Lichten UL. eygen blyve.” Ook pater Della Faille bleef herhaaldelijk aandringen op een spoedige uitgave. Als reactie hierop gaf Van Langren in 1644 een brochure uit met de titel *La verdadera Longi-*

tud,⁵ waarin hij in het kort zijn methode uiteenzette en een omschrijving gaf van de problemen bij de uitgave ervan. Tenslotte verzocht hij dringend om hulp. Aan het eind van deze brochure volgen de aanbevelingsbrief van Isabella en vele positieve kritieken van verschillende befaamde geleerden. Uit

Spanje kreeg Van Langren daarop te horen van pater Della Faille dat hij niet op Spaanse steun hoefde te rekenen, maar zijn geld uit Vlaanderen zou moeten krijgen. Daar vond zijn verzoek gehoor bij Manuel de Moura y Cortereal, markies van Castel Rodrigo, die op 25 april 1644 als waar-

De kaart van de volle maan (1645). (Foto: Universiteitsbibliotheek, Leiden.)

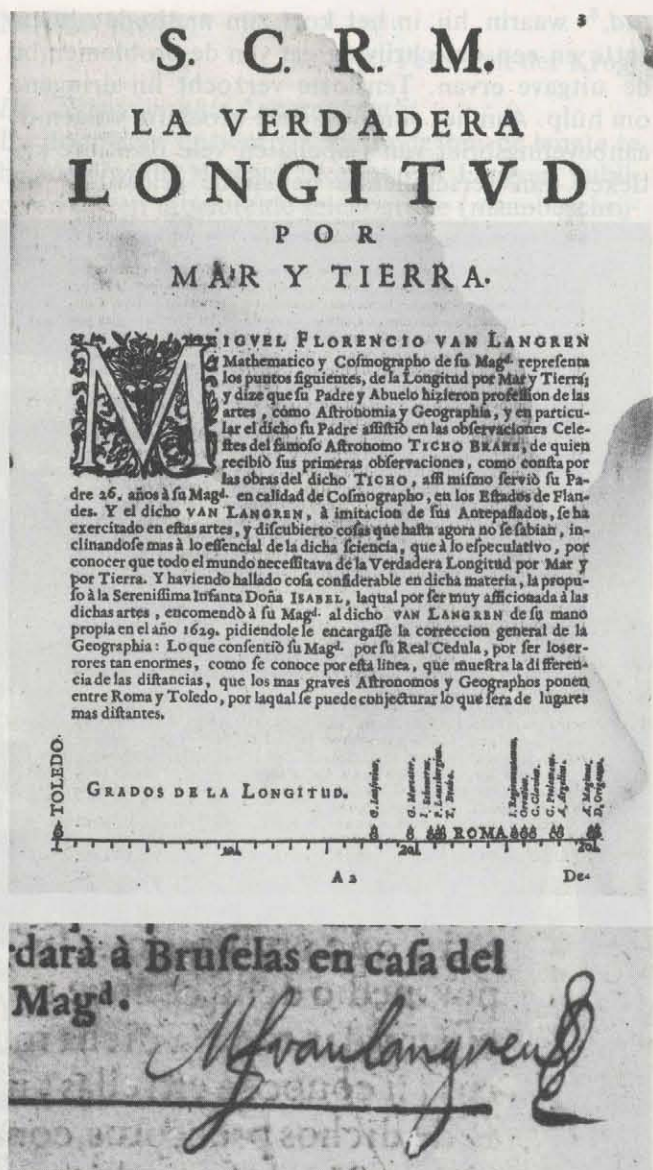
nemend landvoogd van de zuidelijke Nederlanden was benoemd. Hierdoor aangespoord begon Van Langren met de produktie van zijn kaart van de volle maan.

De volle maan (Plenilunium)

De ontwerptekening voor de kaart van de volle maan was aan het eind van het jaar 1644 gereed. Deze, of in ieder geval een soortgelijke tekening is bewaard gebleven.⁶ De manuscriptkaart (formaat 35 x 37½ cm) heeft als titel *Luna vel Lumina Austriaca Philippica*. De maanschijf (diameter 34½ cm) is geplaatst in een lichtblauw gekleurde achtergrond en is zelf lichtgeel gekleurd, met uitzondering van de zeeën (lichtgroen) en kraters (donkerblauw). Hierop zijn 48 objecten van een naam voorzien. In de rechteronderhoek is de verklaring gegeven waarom er namen zijn gegeven. Eén van de namen is *Mare de Moura sive Caspium*, genoemd naar de landvoogd; de kaart dateert daarom van na april 1644. Oorspronkelijk bevond het manuscript zich met de andere papieren voor de privilege-aanvraag in een lias met akten in 1645 door De Gottignies ontvangen. Het privilege werd verleend op 3 maart 1645. De 48 namen op dit ontwerp zijn afkomstig van Europese vorsten, hoogwaardigheidsbekleders en oude en eigentijdse astronomen. Pater Della Faille had Van Langren de raad gegeven alleen namen van heiligen te gebruiken, terwijl Puteanus liever alleen namen van geleerden zag. Want, zo schrijft Puteanus op 14 december 1644, „de groote (grotten, vorstelijke personen, P.v.d.K.), ist dat se in de Maen komen, sullen die oock met krygh in roeren stellen, gelyck wy de Eerde en sien. (...) De geleerden hebben meer recht de Mane te besitten, als de groote. Laet ons daer al sulcke possessie nemen, die ons niemant noch met recht noch met wapen ontnemen sal. UL hebben de Mane gewonnen, deeltse uyt, aende geene die se weerdigh syn.” De 322 namen op de definitieve maankaart bevatten echter namen uit dezelfde categorieën als op de manuscript-voorloper.

In maart 1645 werden de eerste afdrucken van de kaart van de volle maan aan Puteanus gezonden. Na nog enkele wijzigingen wat betreft spelling en de toevoeging van citaten uit oude geschriften kwam de definitieve versie in mei gereed. De titel is *Plenilunii Lumina Austriaca Philippica*, de gravure heeft een formaat van 39 x 50 cm. De maanschijf (diameter 35½ cm) is geplaatst in een donker gearceerde achtergrond. De oceanen en zeeën zijn met een zeer fijn stippenpatroon aangeduid, de kraters met cirkels of ovalen, in grote kraters is een schaduw getekend om de dieptewerking uit te laten komen. De naam van de auteur wordt vermeld in de titel van de lange Latijnse tekst onderaan, waarbij twee verschillende versies bestaan, nl. met de naam Michael Florentius van Langren⁷ en met de Latijnse versie van de naam Michael Florentius Langrenus.⁸ Eveneens is een exemplaar bekend dat gedrukt is van een andere koperplaat en waar de gehele tekst ontbreekt.⁹

De lange Latijnse tekst verklaart het doel van de

Twee delen uit de brochure „La verdadera Longitud”.

- Titelpagina met een grafiek met de verschillende opgegeven lengtes tussen Rome en Madrid,
- de handtekening van M.F. van Langren. (Foto's: Algemeen Rijksarchief, Brussel.)

uitgave van dit blad. Na een overzicht van de successen die Van Langren met zijn methode om de lengte te bepalen gehad heeft volgen de problemen, met tenslotte een verzoek om steun voor de uitgave van het gehele werk, de *Selenographia Langreniana*. Wat betreft de namen kan nog opgemerkt worden dat Van Langren zich zelf goed bedeed heeft: in het westen (rechts) zien we de *Mare Langrenianum* (thans Mare Fecunditatis) met aan de rand de grote krater *Langreni* (thans Langrenus, één van de drie selenoniemen op de kaart van Van Langren, die thans nog op de maankaarten te vinden zijn). In dezelfde omgeving vinden we Van Langrens vrienden: *Wendelini*, *Puteani* en *Lafailii* (merk op dat alle namen van kraters bij Van Langren in de genitivus gesteld zijn). Koning Filips IV werd geëerd, behalve met de titel van het gehele werk, met de naar hem vernoemde grootste zee, de *Oceanus Philippicus* (nu Oceanus Procellarum) en één van de meest opvallende kraters *Philippi IV* (Copernicus).

Financiële problemen (de Spaanse schatkist was door de vele oorlogen leeg) en de dood van zijn vriend en stimulator Erycius Puteanus in 1645 zullen de belangrijkste oorzaken zijn geweest dat de complete selenografie nooit is gepubliceerd. De kaart van de volle maan, die voor dit werk als een „reclamefolder” werd uitgegeven en naar alle geleerden in Europa gratis is verzonden, werd snel vergeten. Vooral ook omdat in 1647 Johannes Hevelius te Gdansk (Danzig) zijn *Selenographia* publiceerde met daarin een maankaart met een geheel eigen nomenclatuur. Enige jaren later publiceerde pater Giovanni Battista Riccioli een astronomisch overzichtswerk, de *Almagestum Novum* (Bologna, 1651), eveneens van een maankaart met namen voorzien. De nomenclatuur op die kaart is een eigen ontwerp van Riccioli, die de nomenclaturen van Van Langren en Hevelius afkeurde. Alleen het beginsel om de donkere delen van de maan „mare” (zee) te noemen en drie kraternamen (Langrenus, Endymion en Pythagoras) nam hij van Van Langrens kaart over. Riccioli's namen vormen de grondslag van de huidige namen op de maan.

* Voor het schrijven van dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van het door de heer R.J. Mulder (overleden 1976) verzamelde materiaal betreffende de familie van Langren, dat thans bewaard wordt op het Geografisch Instituut te Utrecht.

LITERATUUR

- Bosmans, H., La carte lunaire de Van Langren conservée aux Archives générales du Royaume à Bruxelles. In: *Revue des Questions scientifiques* 54 (juillet 1903), blz. 108–139.
- Bosmans, H., La carte lunaire de Van Langren conservée à l'Université de Leyde. In: *Revue des Questions scientifiques* (janvier 1910).
- Moreau, J.J., *Honderd veertien Nederlandse brieven van Erycius Puteanus aan de astronoom Michael Florent van Langren*. Antwerpen, 1957.
- Niesten, L., La carte de la lune de Van Langren. In: *Ciel et terre* 4 (1883/84), blz. 313–321.
- Prinz, W., L'original de la première carte lunaire de Van Langren. In: *Ciel et terre* 24 (1903), blz. 99–105 en 149–155.
- Van De Vyver, O., *Lunar maps of the XVIIth century*. Vatican Observatory Publications Vol. 1, No. 2. Città del Vaticano, 1971.
- Van De Vyver, O., Lettres de J.-Ch. della Faille S.I., cosmographe du roi à Madrid, à M.-F. Van Langren, cosmographe du roi à Bruxelles, 1634–1645. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu* 46 (1977), blz. 73–183. Overdruk gepubl. als nr. 10 in de reeks Mededelingen uit het Seminarie voor Geschiedenis van de wiskunde en de natuurwetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Leuven.
- Wislicenus, W.F., Über die Mondkarten des Langrenus. In: *Bibliotheca Mathematica* 3. Folge, 2. T. (1910), blz. 384–391.

¹ Zie: P.C.J. van der Krogt, 17e eeuwse namen op de maan. Artikel te publiceren in *Kartografisch Tijdschrift*.

² Zie o.a.: J. Keuning, The Van Langren family. In: *Imago Mundi* 13 (1956), blz. 101–109.

³ De gegevens betreffende de voorgeschiedenis van de uitgave zijn vermeld in Van Langrens correspondentie (zie Moreau, 1957, en Van De Vyver, 1977), in de tekst op de gepubliceerde maankaart en in de brochure *La Verdadera*

Longitud por Mar y Tierra (...) por Miguel Florencio van Langren (Brussel, 1644).

⁴ Brief van 22 oktober 1626. Algemeen Rijksarchief Brussel (Handschriftenverzameling 2677).

⁵ Zie noot 3.

⁶ Algemeen Rijksarchief, Brussel. Kaarten en Plans, inventaris in handschrift 7911. Zie o.a. Prinz, 1903, en Bosmans, 1903.

⁷ Exemplaar in Universiteitsbibliotheek te Leiden. Zie o.a. Bosmans, 1910.

⁸ Exx.: Parijs, Bibliothèque National; Edinburgh, Crawford Library of the Royal University; San Fernando, Library of the Observatory. Zie Van De Vyver, 1971.

⁹ Strasbourg, Bibliothèque National et Universitaire. Zie Wislicenus, 1910, en Van De Vyver, 1971 (met afbeelding).

SUMMARY

The lunar map by Michael Florent van Langren (1645)

In the first half of the 17th century Michael Florent van Langren, royal astronomer in Brussels, was working on the publication of a method to measure the longitude by observing the moon, including a series of maps of the moon in several phases. Financial problems and political troubles caused the failure of his project. The only results are some pamphlets and two maps of the full moon: one manuscript, which accompanied the apply for a patent and an engraved map (1645), which is published as an advertisement for support. The special feature of these maps are the selenonyms, the names of the different phenomena on the lunar surface. It is the first comprehensive system of selenonyms ever published.

DE HISTORISCHE STADSPLATTEGROND

Op vrijdag 18 en zaterdag 19 november 1983 wordt te Groningen door het Groninger Museum, het Gemeente-archief en het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit een congres georganiseerd over historische stadsplattegronden onder de titel:

„DE HISTORISCHE STADSPLATTEGROND – spiegel van wens en werkelijkheid”.

Het congres zal worden gehouden in het kader van een in het Groninger Museum te houden tentoonstelling over de 17e eeuwse ingenieur en landmeter Egbert Haubois en zijn vogelvluchtplattegrond van de stad Groningen. Deze expositie zal van 14 oktober tot 20 november te zien zijn.

Het congres wil aan vakmensen, studenten en andere belangstellenden gelegenheid bieden tot het uitwisselen van ervaringen, opgedaan bij de bestudering van historisch-topografisch materiaal.

Een tiental sprekers zal in korte referaten de historische stadsplattegrond vanuit verschillende gezichtspunten belichten, waarbij de technische aspecten van de historische kartografie, het oorspronkelijke, door opdrachtgevers en kaartmakers beoogde doel, de betrouwbaarheid van historische stadsplattegronden alsmede de betekenis van deze bronnen voor het hedendaagse beleid op het terrein van de ruimtelijke ordening, de stadsvernieuwing en de monumentenzorg aan de orde gesteld zullen worden.

Daarnaast zal ruime gelegenheid bestaan tot discussie.

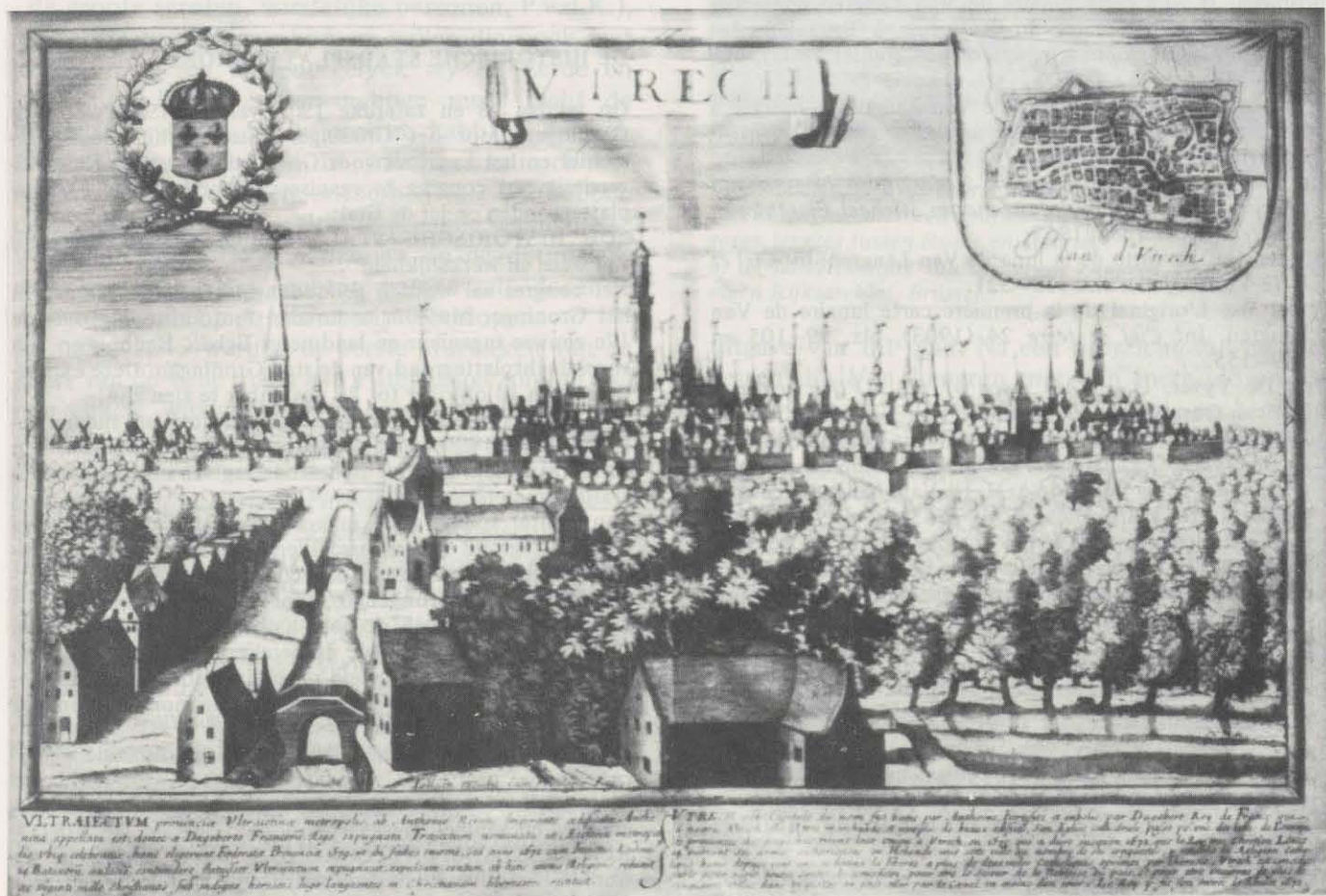
Belangstellenden die nog niet in het bezit zijn van een programma en aanmeldingskaart voor het congres „DE HISTORISCHE STADSPLATTEGROND – spiegel van wens en werkelijkheid” kunnen deze schriftelijk of telefonisch aanvragen bij het bureau van het congres, p/a Gemeente-archief, Viaductstraat 3a, 9725 BG Groningen, tel. 050–258420. De aanmelding sluit op 30 september 1983.

De opmerking „Meneer Jollain maakt een grapje” met betrekking tot zijn vogelvluchtplattegrond *Nowel Amsterdam en l'Amerique, 1672* in het vorige nummer van Caert-Thresoor op p. 28 en 29, geeft mij aanleiding het volgende naar voren te brengen, waaruit blijkt dat Jollain als uitgever van prenten en kaarten vaker een loopje met zijn klanten nam.

In een particuliere verzameling bevindt zich een door hem in 1672 uitgegeven profiel (34,5 x 51 cm) met een inzetplattegrondje (10 x 13 cm) van de stad Utrecht, die evenzeer door onjuistheden worden gekenmerkt (zie de afbeelding). De plattegrond geeft niet alleen een onvolkomen en verouderd beeld van de stad (de Bemuurde Weerd ontbreekt en het Maria Bolwerk komt er ten onrechte nog op voor), maar geeft bovendien het spiegelbeeld van de werkelijke plattegrond. Op de koperplaat heeft dus abusievelijk het goede beeld gestaan! Ook het profiel van de stad (vanuit het westen) is niet in overeenstemming met de werkelijkheid. De stad is afgebeeld met zo'n 39 torens van kerken, gasthuizen, kloosters enz., terwijl de Dom (in het midden), evenals de Jacobikerk (links) in onherkenbare gedaanten zijn weergegeven en in

hoogte vrijwel gelijk zijn. Zowel bij de weergave van het aantal en de vorm van de torens, alsmede de vele bomen op de voorgrond heeft de graveur (Jollain zelf?) zich erg veel vrijheden veroorloofd. Welke Jollain deze gravure, met privilege nog wel, op de markt bracht — Claude, François of Gérard, alle drie als uitgever van kaarten te Parijs in de tweede helft van de 17de eeuw werkzaam (volgens Tooley's *Dictionary of mapmakers*, 1979) — blijkt niet uit de signering.

Op de vraag, hoe de uitgever er toe kwam de stad Utrecht met zoveel fantasie en nogal verfraaid weer te geven is wel een antwoord te geven. Zeker is dat bij de vervaardiging bestaande oudere afbeeldingen van Utrecht zijn gebruikt. Jollain wilde in eerste instantie het Franse publiek informeren over de, in 1672 door de troepen van hun koning Lodewijk XIV veroverde, stad. Links- en rechtsonder wordt in het Latijn en het Frans dit wapenfeit naar voren gehaald. Op 5 juli 1672, zo staat er: „Le Roy y fit son entrée” en „... donna la liberté a plus de deux miles catholiques...” Dit alles vond plaats tijdens de oorlog tussen Frankrijk en de Republiek der Verenigde Nederlanden van 1672–1674. In de tekst worden voorts nog enige geografische en his-

Utrecht

Jollain excudit cum privilegio regis

(34,5 x 51 cm)

torische bijzonderheden over de stad aangehaald die de Fransen moesten strelen o.a.: „Utrecht ville capitale du nom fut batie par Anthoine, fortifiée et embellie par Dagobert Roy de France qui la noma Utrecht...”. Nogal bezijden de waarheid, dat wel! Op deze „nieuwsprent” prijkt linksboven het wapen van Lodewijk XIV.

Het belangrijke oorlogsnieuws, zo zal Jollain gedacht hebben, moest — ook om andere uitgevers voor te blijven — actueel gebracht worden. Over een juiste topografische informatie wilde en hoefde hij zich niet zo zeer te bekommeren. Enige overdrijving bij de weergave van de, door zijn landgenoten bezette, stad waar het katholicisme op glorieuze wijze weer in ere was hersteld kon geen kwaad. Hij ging er vanuit dat de gravure zonder meer goed te verkopen was aan het Franse koperspubliek, dat op de hoogte gebracht wilde worden van de succesvolle militaire acties van hun Zonnekoning.

COLLEGE HISTORISCHE KARTOGRAFIE

In de cursus 1983/84 geeft prof. dr. G. Schilder een reeks colleges op het gebied van de historische kartografie. Het doel is een inleiding te geven in de historische kartografie, waarbij gestreefd wordt de verscheidenheid van het vak tot uitdrukking te brengen: aspecten, die reiken van de cultuurhistorie tot de landschapskunde, van de zeevaart tot de kunst.

Het college bestaat uit drie delen:

- De Nederlandse kartografen in de 16e en 17e eeuw.* Behandeld wordt o.m. de kartografie in Leuven (Frisius, Mercator) en Antwerpen (Plantijn, Ortelius, De Jode); de maritieme kartografie (Waghenaer, de Noordhollandse kartografenschool); de opkomst en bloeiperiode van de kartografie in Amsterdam en de vervlechting van kartografie en kunst.
- Het aandeel van de Nederlanders aan de ontwikkeling van het wereldbeeld.* Behandeld worden de diverse Nederlandse ontdekkingsreizen van de 16e tot de 18e eeuw in de spiegel van de kartografie; met o.m. de reizen naar Indië en de V.O.C.
- De karteringsgeschiedenis van Nederland.* Behandeld wordt o.m. tot hoever in de 16e en 17e eeuw we een beeld van de topografie kunnen construeren uit kaarten en plattegronden. Vervolgens komen de topografische karteringen van de Nederlanden sedert de 18e eeuw aan bod.

Alle colleges gaan vergezeld van uitgebreide tentoonstellingen van oude kaarten, atlassen, studieboeken en facsimiles uit de verzamelingen van de Universiteitsbibliotheek en het Geografisch Instituut. Excursies naar belangrijke kaartenverzamelingen zullen deze colleges in belangrijke mate aanvullen.

De colleges worden vanaf midden oktober elke donderdagmiddag gegeven in de kaartenzaal van het Geografisch Instituut, Transitorium 2, 5e verdieping, Heidelberglaan 2, De Uithof, Utrecht. Aanmelding bij prof. dr. G. Schilder, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, tel. 030-532051.

TENTOONSTELLING

400 JAAR „SPIEGHEL DER ZEEVAERDT”

In 1984 zal het 400 jaar geleden zijn dat Lucas Jansz. Waghenaer zijn zeeatlas de *Spiegel der Zeevaerdt* bij Christoffel Plantijn in Leiden liet drukken.

Om hieraan enige aandacht te schenken is het de bedoeling een tentoonstelling te organiseren. De directeur van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen, Waghenaers woonplaats, heeft verklaard hiervoor zijn Museum beschikbaar te willen stellen. Voor de samenstelling van de tentoonstelling is een kleine werkgroep gevormd. Hierin zitten Prof. dr. G. Schilder, historisch kartograaf te Utrecht, mevr. drs. E. Bos-Rietdijk, conservator van het Maritiem Museum „Prins Hendrik” in Rotterdam en W.F.J. Mörzer Bruyns, conservator van het Rijksmuseum „Nederlands Scheepvaart Museum” in Amsterdam.

De tentoonstelling zal uit vier stukken zijn opgebouwd. Als inleiding wordt een aantal 16e eeuwse Nederlandstalige leeskaarten, de voorlopers van de zeeatlassen, getoond. Hoofdonderwerp wordt het overzicht van Waghenaers werk, gevolgd door fraai kaartmateriaal van de Noordhollandse kartografenschool. Deze was in de jaren 1589-1610 voornamelijk in Edam en omgeving actief. Tenslotte zullen 16e en vroeg-17e eeuwse Nederlandstalige leerboeken in de stuurmanskunst worden getoond.

De werkgroep houdt zich bezig met selectie van te exposeren materiaal uit openbare verzamelingen. Maar omdat het te exposeren materiaal zeldzaam is, wil men ook een beroep doen op particuliere verzamelaars.

Gezocht worden degenen die in het bezit zijn van kaarten, atlassen of boeken die binnen het kader van de tentoonstelling vallen en die bereid zijn het eventueel voor de tentoonstelling uit te lenen. Het spreekt vanzelf dat aan verzoeken om discretie en alle redelijke wensen voor transport, verzekering en expositie zal worden voldaan. Men wordt verzocht contact op te nemen met W.F.J. Mörzer Bruyns Nederlands Scheepvaart Museum, Kattenburgerplein 1, 1018 KK Amsterdam. tel.: 020-254175 of met een der andere leden van de werkgroep.

ALGEMENE INDEX BIJ TEELINGS REPERTORIUM VAN OUD-NEDERLANDSE LANDMETERS

Iedereen die kennis genomen heeft van de veelomvattende verzameling van gegevens, die de heer Teeling bijeen heeft gebracht en die in 1981 door het Kadaster is uitgegeven, zal ervaren hebben dat aan dit Repertorium een algemene landelijke naamlijst ontbreekt. Drs. P.C.J. van der Krogt van het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht heeft nu zo'n lijst in alfabetisch-fonetische volgorde samengesteld. In deze lijst wordt bij iedere naam verwezen naar de vermelding(en) in deel II van het Repertorium. Door de fonetische alfabetisering is het probleem van de verschillende schrijfwijzen, zoals die in vorige eeuwen werden toegepast, opgelost.

Belangstellenden kunnen een gratis exemplaar van deze naamlijst voor 15 oktober a.s. aanvragen bij de bibliothecaris van de Hoofddirectie van de Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Postbus 9046, 7300 GH Apeldoorn.

Te koop aangeboden:

12 delige facsimile Blaeu Wereldatlas, genummerd exemplaar Plus Produkties 1974, in ongebruikte staat.

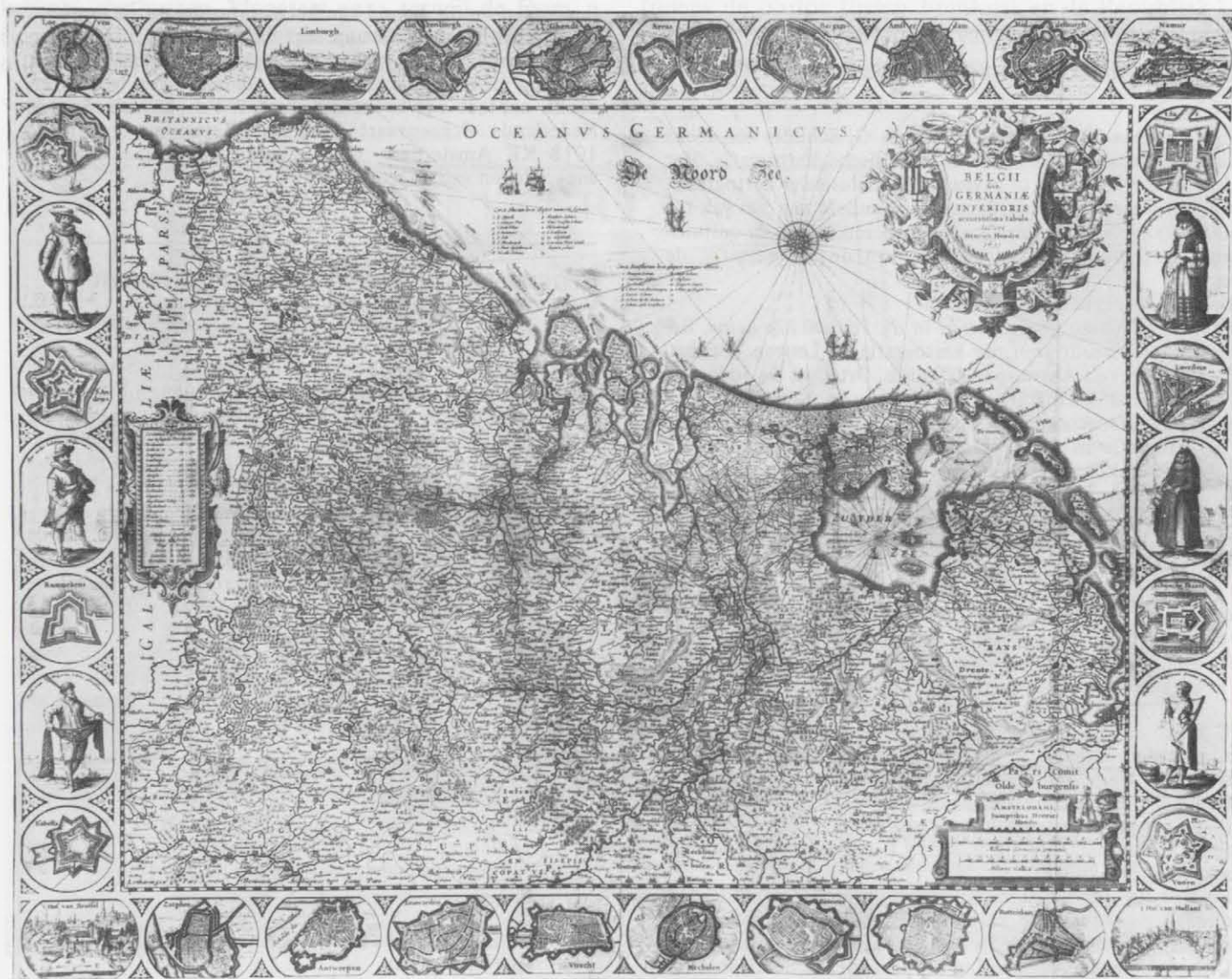
Inlichtingen tel.: 05700-23309 tussen 17.00 en 19.00 uur.

De verzamelaar van oude kaarten, die vooral belangstelling heeft voor het bijeen brengen van kaarten met een decoratieve rand, heeft zich geen gemakkelijk te bereiken doel gesteld. Dit kaarttype is betrekkelijk zeldzaam en valt bovendien vanwege zijn esthetische kwaliteiten bij een breed publiek in de smaak, zodat hij bij de jacht hierop veel medekopers op de „kaartkust” aantreft!

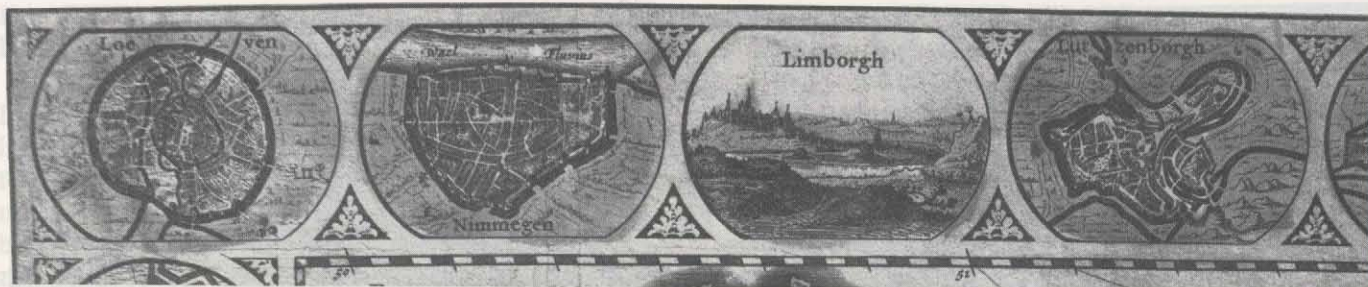
Zijn er oorzaken te noemen voor het feit dat deze kaarten zeldzaam zijn? In de eerste plaats kan gedacht worden aan de kosten. Deze zullen wat hoger zijn geweest dan die van een gewone atlaskaart, omdat de graveur er langer mee bezig was. Bovendien bestaan er kaarten waarvan de randen door een speciaal hiervoor aangetrokken kunstenaar werden ontworpen en die zal dat wel niet zonder honorarium gedaan hebben. Maar het kostenargument kan nauwelijks gewicht in de schaal leggen, want er zijn genoeg atlaskaarten zonder randversiering te noemen, waarvan de vervaardiging heel wat kostbaarder is geweest.

Waarom werden kaarten met „figured borders” gemaakt, wat stond de uitgever voor ogen? Het is op-

vallend dat er zo veel kaarten met decoratieve randen zonder begeleidende tekst op de achterzijde zijn uitgegeven en dat er zo weinig kaarten met een randversiering in Nederlandse atlassen zijn opgenomen, ook in atlassen waar geen tekst op de keerzijde werd gedrukt. Het deel België-Nederland van de *Atlas Maior* van Joan Blaeu bijvoorbeeld bevat slechts één „carte à bordure”, nl. de *Casselrie van Ipre*, op een totaal van ongeveer 68, overigens fraaie, kaarten. Het was kennelijk de bedoeling een dergelijk type kaart als los blad in de handel te brengen, misschien wel als reclamemateriaal voor het uitgevershuis, dat er meestal ook zeer duidelijk op vermeld staat. Het zijn vaak mooie overzichtskaarten geworden met prospecten en plattegronden van steden en forten, afgewisseld met de zgn. kostuumfiguren en zij zullen zeker in trek zijn geweest als wandversiering of verzamelobject. Doordat ze losbladig op de markt kwamen en in tegenstelling tot de grote wandkaarten zelden op linnen werden geplakt, is de kwetsbaarheid van deze kaarten veel groter dan van atlaskaarten die, tussen perkament of leer, beter de eeuwen kunnen weerstaan. Hoe-

Henricus Hondius, Kaart van de Nederlanden uit 1631 met decoratieve rand.

wel, een stevige band biedt de laatste tijd óók al geen garantie meer! Is door het slopen van vele oude atlassen het bezit van kaarten „prettig gesocialiseerd”, de kwetsbaarheid ervan is er véél groter door geworden.

Een andere belangrijke oorzaak voor de zeldzaamheid van kaarten „mit Randschmuck” is gelegen in het feit dat ze net iets groter zijn dan het aanvankelijk gebruikelijke atlasformaat. Ze pasten er niet in en aanpassing aan een paar van die buitenbeentjes zou de atlas te duur gemaakt hebben. De produktie en afzet van zeer grote atlassen moest nog op gang komen. De zaak werd (helaas!) anders aangepakt. Diverse koperplaten van kaarten met een randversiering werden aan de te vervaardigen atlas aangepast. De realisering daarvan was op een drietal wijzen mogelijk:

– Het deel waar de randversiering zich op bevond werd van de koperplaat afgesneden en om beschadiging van het papier in de pers te voorkomen, werden de randen van de plaat bijgevijld en de hoeken afgerond,¹ zodat aan de moet in het papier niet te zien is dat de koperplaat aanvankelijk veel groter was. De schitterende kaart 't *Graefschap Hollandt* uit 1608 van Willem Jansz. Blaeu onderging dit lot.² Hij publiceerde deze kaart zonder randversiering in de *Appendix* van 1631. Alleen de rij stads wapens onderaan de kaart overleefde de snoei-beurt.

– Daar koper een tamelijk zacht metaal is, was het mogelijk de randversiering „uit te vegen”, het verouderde kaartbeeld bij te werken en nieuwe cartouches aan te brengen. Op deze manier behoefde de gravure niet geheel verloren te gaan, maar kon geschikt gemaakt worden voor een serie min of meer uniform uitgevoerde atlaskaarten. Nicolaas Visscher I ging tot deze methode over, toen hij de kaart van Friesland-Groningen en Embden van zijn vader Claes Jansz. Visscher pasklaar maakte voor zijn *Atlas Contractus* (ca. 1656).³

– Ook was het mogelijk de randversiering met stroken papier te bedekken en het overblijvende deel van de koperplaat te inkten en af te drukken. Deze methode werd bijvoorbeeld toegepast bij de in dit artikel afgebeelde kaart, die Henricus Hondius in 1631 uitgaf. Deze kaart is zonder randversiering bekend genoeg uit zijn atlassen, maar met de rand zijn er slechts drie exemplaren van bekend. Bij de atlaseditie valt op dat de moet ontbreekt en er geen afgeronde hoeken zichtbaar zijn. Een veel duidelijker bewijs voor de afschermmethode van Hondius is echter het feit, dat er atlasexemplaren van

deze kaart voorkomen, waar duidelijk fragmenten van de randversiering op zichtbaar zijn.⁴

Jammer dat deze fraaie kaart zo'n versobering moest ondergaan. Naar de oorspronkelijke functie valt slechts te gissen. Omdat de drie bekende exemplaren sterk gevouwen zijn geweest, diende hij misschien als illustratie in een klein boekje, maar het is meer aannemelijk dat de kaart bedoeld was als wandversiering voor een patriciërs woning óf als informatiebron voor een kantoor. Misschien zijn voor dit laatste doel volgens de toen meest recente gegevens vervaardigde stadsplattegronden gebruikt in plaats van prospecten.

Het formaat van de kaart is 48 x 60 cm. In de bovenrand zijn van links naar rechts afgebeeld de plattegronden of prospecten van „Loeven, Nijmegen, Limborgh, Lutzenborg, Ghendt, Arras, Bergen, Amsterdam, Middelburgh en Namur”. Hierbij valt op dat het prospect van Limborgh de symmetrie doorbreekt. Een vergissing van de kaartmaker? De benedenrand toont 't Hof van Brussel,

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

Zutphen, Antwerpen, Leuwarden, Utrecht, Mechelen, Deventer, Groeningen, Rotterdam en 't Hof van Holland". De linkerzijde geeft afbeeldingen van de forten van „Isendyck, S. Andries, Rammekens en Isabella". Op de rechterzijde zijn de forten „t Sas, Lovestein, Schenck Schants en Voorn" te zien. Tussen de forten zijn zgn. kostuumfiguren afgebeeld, waarbij geen duidelijke indicatie omtrent stand of beroep wordt gegeven. De cartouche, een schild met takken met daarin de wapens van de Zeventien Verenigde Provinciën, past goed bij het onderwerp. Die cartouche vinden wij terug op de *Leo Belgicus* van Rombout van den Hoeye van 1636.⁵ Kennelijk heeft Van den Hoeye de kaart van Hondius grondig geraadpleegd voor hij tot de heruitgave van de *Leo Belgicus* van Cornelis Janssoon en C.J. Visscher kwam!

Bekijkt men de kaart van de 17 Verenigde Nederlanden (*Novus XVII Inferioris Germaniae Provinciarum...*), die Willem Jansz Blaeu vanaf 1630 in zijn atlassen opnam, dan valt het op dat deze kaart onderaan een brede, iets bewerkte rand heeft die bovenaan en aan de zijkanten ontbreekt.⁶ Dit doet vermoeden dat deze kaart „betere tijden" heeft gekend! Inderdaad blijkt Willem Blaeu dit kaartblad in 1608 met een fraaie randversiering te hebben uitgegeven. Bovenaan vinden wij afbeeldingen van Antwerpen, kooplieden, Albert en Isabella, Maurits en Frederik Hendrik, boeren en Amsterdam. Ter weerszijden zijn de wapens van 18 steden afgebeeld⁷ (zie foto 2).

Toen Blaeu zijn eerste landatlas, de *Appendix* van 1630 uitgaf, had hij een overzichtskaart van de Nederlanden nodig en om de aanwezige kaart op het gewenste atlasformaat te krijgen, moest de randversiering sneuvelen. Hij sneed ook in dit geval de randen van de koperplaat af. Tevens werd de naam Janssonius/Jansz veranderd in Blaeu, hetgeen aan het zwaardere lettertype duidelijk te zien is.

Of de eerste staat van deze kaart tussen 1608 en 1630 in grote getale is uitgegeven, valt niet te zeggen, wel kunnen wij constateren dat het kaartblad thans in tegenstelling tot het atlasexemplaar uiterst zeldzaam is.

* Drs. A. de Zeeuw is leraar aardrijkskunde te Zutphen en houdt zich in zijn vrije tijd bezig met de historische kartografie.

¹ H. van Kruiningen, *Techniek van de grafische kunst*. Rotterdam, Lemniscaat, 1966, blz. 28.

² Een fraaie reproductie van deze kaart is opgenomen in het boek van T. Campbell, *Hoogtepunten uit de wereld van de cartografie*, Amsterdam, Becht, 1982, blz. 92. Zie eveneens G. Schilder, Some decorative maps of Holland 1596–1610, in: *The Map Collector*, dec. 1978, blz. 24–25.

³ Beide kaarten zijn afgebeeld in *Kaarten van Groningerland* van J.J. Vredenberg-Alink (Uithuizen, 1974), blz. 70–71.

⁴ Drs. D. de Vries toonde mij zo'n exemplaar uit de Bodel Nijenhuis Collectie in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. De Heer R.C. Braeken te Utrecht deelde mij mee een exemplaar gezien te hebben waar nog brede stroken van de randversiering op zichtbaar waren. Kennelijk gingen de papierstroken schuiven of slijten!

⁵ R.V. Tooley, *Leo Belgicus, an illustrated list*. Map Collectors' Series No. 7, blz. 13 en plaat XV.

⁶ Een mooie reproductie van deze kaart vindt men in het boek van Jozef Bossu, *Vlaanderen in oude kaarten* (Lannoo, Tielt, 2e druk 1983), blz. 22 en 23. Dat deze kaart een kopie zou zijn van de kaart van Kaerius (1617), zoals Bossu schrijft, lijkt mij onjuist. Willem Jansz (Blaeu) gaf in 1608 een wandkaart uit en deze kaart is daarvan een verkleining, zie G. Schilder, Wandkaarten der Nederlanden uit de 16e en 17e eeuw, in: *Kartografisch Tijdschrift* V, 2 (1979), blz. 22–32.

⁷ Zie J. Keuning en Marijke Donkersloot-de Vrij, *Willem Janssoon Blaeu* (Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1973), blz. 98. Het door Keuning gevonden exemplaar in de Landesbibliothek in Stuttgart bleek bij navraag in de Tweede Wereldoorlog verloren te zijn gegaan. Een exemplaar bevindt zich in de Badische Landesbibliothek in Karlsruhe, de foto ervan werd mij door Prof. dr. G. Schilder ter beschikking gesteld.

SUMMARY

Maps with decorative borders as precursors of 17th-century atlas maps

Maps with decorative borders are at present relatively scarce. One of the reasons that so few of these have been preserved is the very fact of their having been published as loose sheets. The vulnerability of such sheets is much higher than that of maps bound in atlases.

Another major reason for the scarceness of maps with decorative borders is their size. They are larger than the usual maps in atlases. Many publishers made their old maps with decorative borders suitable for the production of atlases. To this end three possible methods were available: (1) The borders were cut from the copperplate. Blaeu used this method to make his map *'t Graefschap Hollandt* (1608) suitable for the *Appendix* of 1631.

(2) The borders were erased from the copperplate and a partially new engraving was made. The map of Friesland and Groningen by Claes Jansz Visscher was changed in this way by his son for the *Atlas Contractus* (c. 1656).

(3) The borders on the copperplate were covered with strips of paper. The remaining part of the plate was inked and printed. The use of this method can sometimes be noticed when fragments of the original borders are still visible, due to the fact that the paper did not accurately cover them before inking and printing.

This last method was used by Henricus Hondius for the map of the Netherlands of 1631. From the original map with the borders only three copies remain. As a rule his atlases contain the map without the borders.

A second map discussed here, which has lost its borders, is the map of the 17 United Netherlands (1608) by Willem Jansz Blaeu. This map, without upper, left and right borders is used in the *Appendix* of 1630.

□

BESPREKINGEN

VERHEES, E.H.A. *Gids voor Topografisch-Historische Atlassen in Nederland.* (Uitgegeven door de Vereniging „De topografisch-historische atlas” in samenwerking met uitgeverij Canaletto). Alphen aan den Rijn, 1982, 136 pp., ill., ISBN 90 6469 612 8; f 30,-.

Twee jaar nadat de *Gids voor kaartenverzamelingen in Nederland* (samengesteld door Annemieke van Slobbe) verscheen, is nu ook de *Gids voor Topografisch-Historische Atlassen* beschikbaar. Het begrip „Atlas” staat hier voor: een verzameling beeldmateriaal ofwel visuele documentatie, waartoe prenten, kaarten, tekeningen en tegenwoordig ook foto's, films, dia's en videotapes zijn te rekenen, zo wordt in het voorwoord uitgelegd. Omdat in de praktijk bij dergelijke Atlassen de topografie en de geschiedenis ervan, bij het verzamelen het hoofddoel was en is, spreekt men van „topografisch-historische atlassen”. Vroeger sprak men ook wel van prentenkabinetten, maar beide benamingen dekken de lading eigenlijk niet. In dit verband is nog op te merken dat men in kringen van de „topografisch-historische atlas” er vaak moeite mee heeft dat geografen en kartografen het begrip „topografie” veel breder opvatten namelijk, betrekking hebbend op kunstmatige én natuurlijke terreinobjecten (dus niet alleen bebouwing, wegen enz. maar ook de natuurlijke kenmerken van het aardoppervlak, zoals heuvels, rivieren enz.). De vermelding *geografische* kaarten waar *topografische* kaarten hoort te staan in de *Gids* op p. 12 waar Koemans publicatie wordt aangehaald is kennelijk niet zo maar een vergissing?

Dat in de *Gids* verzamelingen worden beschreven die doorgaans heel breed van inhoud zijn, laat het register met

twintig hoofdrubrieken zien. De kartografie — goed vertegenwoordigd — staat er bijvoorbeeld genoemd tussen „bouwtekeningen” en „ex libris” in! De *Gids voor kaartenverzamelingen* (met 138 adressen) en de *Gids voor Topografisch-Historische Atlassen* (met 77 adressen) overlappen elkaar met hun informatie over de kaarten gedeeltelijk, maar ze vullen elkaar ook belangrijk aan. Voor de kaart-historicus is het grote belang van dergelijke gidsen dat men beter zicht krijgt op de vele instellingen waar zich kaartmateriaal bevindt. Dit betekent overigens niet dat we nu beschikken over een totaal overzicht. Koemans dissertatie *Collections of Maps and Atlases in the Netherlands* uit 1961 (hoewel op een aantal punten inmiddels verouderd), waarin 186 adressen van kaartenverzamelingen vermeld staan, moet nog steeds ter aanvulling ook geraadpleegd worden. Te zijner tijd is een tweede druk, aangevuld en bijgewerkt, dan ook zeker gewenst, maar tot dat moment is van de beide gidsen zonder enige twijfel, heel prettig gebruik te maken. Hopelijk stimuleren deze gidsen ook de uitgave van gedrukte kaartencatalogi van de diverse verzamelingen, waaraan zo dringend behoefte bestaat.

Marijke Donkersloot-de Vrij

EEN NEDERLANDSE VERKIEZINGSKAART UIT 1888

C.K.

Parlementaire Kaart van Nederland. Bijvoegsel tot het Nieuws van den Dag. 1888. (van Zaterdag 30 Juni 1888, 3e Blad). Z.pl., 1888.

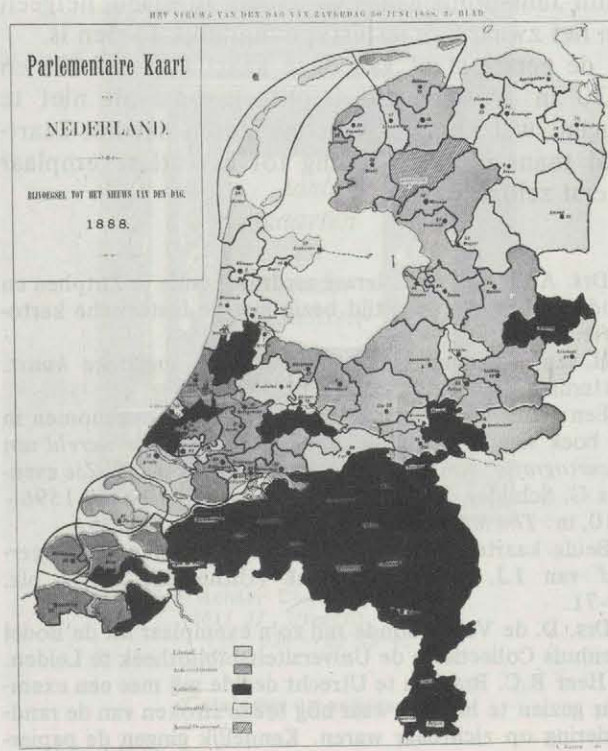
Schaal 1: 800.000. 47 x 80 cm.

L. Rijnink del.; Zinc. en Typ. Roeloffzen & Hübner.

De linkerhelft van het blad wordt ingenomen door een lijst van gekozenen voor de nieuwe Eerste Kamer en voor de nieuwe Tweede Kamer. In 1888 kwam voor de eerste maal een sociaal-democraat in de kamer: dominee F. Domela Nieuwenhuis, kandidaat in het kiesdistrict Schoterland.

De kaart, die gedrukt is in de kleuren blauw, lichtgroen en grijs en zwart, is slordig getekend en slecht gedrukt.

In oudere jaargangen van *Het Nieuws van den Dag* zou nagezocht kunnen worden of er al eerder een verkiezingskaart van Nederland werd gedrukt. Er is een exemplaar van deze druk uit 1888 in de Bodel Nijenhuis-collectie van de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

Robert Putman

OUDE SCHEEPSKAARTEN

en hun makers

Hoogtepunten uit vijf eeuwen cartografie

De in dit boek afgebeelde scheepskarten bestrijken de periode van de veertiende tot en met de achttiende eeuw. De tijd waarin de grote ontdekkingsreizen werden gemaakt; reizen die verstrekkende gevolgen hadden voor het wereldbeeld en de handel, maar ook voor wetenschappen als astronomie, wiskunde en geografie en niet te vergeten de navigatiekunst.

Alle kaarten zijn in kleur afgebeeld en voorzien van een uitgebreide toelichting waarin de kaart wordt beschreven, wordt vermeld uit welke zeemansgids of atlas de kaart afkomstig is, wie de makers zijn en welke techniek werd toegepast.

Robert Putman

OUDE SCHEEPSKAARTEN

en hun makers

HOOGTEPUNTEN

uit vijf eeuwen cartografie

Formaat: 38 x 30 cm

144 pagina's met 80 kaarten in kleur,
waarvan 40 over twee pagina's.

ISBN 90 230 0504 X

Prijs: f 99,50

H.J.W. Becht

Keizersgracht 810

1017 ED AMSTERDAM

Tel. (020) 247684

Verkrijgbaar bij de boekhandel of bij de uitgever.

NIEUWE LITERATUUR EN FACSIMILE-UITGAVEN

BAKKER, H. de, G. EBBERS en C. HAMING, Dr. W.C.H. Staring. Een beknopte beschrijving van zijn aardkundige kaarten en van zijn woongebied. In: *Boor en Spade* 20 (1981) p. 39-61.

Beschrijft ook de invloed van Staringskaarten op de voorstelling van grondsoorten in vroege Nederlandse schoolatlassen.

BRUIN, G. de, en W. HOOGDUIN, Transporthoezen t.b.v. het voorkomen van mechanische schade aan kaarten, prenten en charters. In: *De Restaurator* 12/1 (1982) p. 190-194.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., Oude kaarten en het landschap rondom Muiderberg in vroeger tijden. In: *Noord-Holland Magazine, maandblad voor de provincie Noord-Holland* 2/9 (juli/aug. 1983) p. 21-25.

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., *De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839*. Utrecht, Hes Uitgevers / Maarssen, Gary Schwartz, 1983. 39 pp., ill., ISBN 9061940648, f 39,75.

Toelichting bij de heruitgave, verschenen t.g.v. het 130-jarig bestaan van het Boekverkoopers Collegie Eendracht en het 60-jarig bestaan van de Vereniging Oud-Utrecht. FELDEN, W.M., *Geschiedenis van de geologische kartering in Zuid-Limburg*. In: *Grondboor en hamer* 3/4 (1981) p. 65-81.

Geeft een uitvoerige bespreking van de van Zuid-Limburg verschenen geologische kaarten.

GITTENBERGER, Franz en Helmut WEISS, *Zeeland in oude kaarten*. Tiel/Bussum, Lannoo, i.s.m. Mappamundi, 1983. 160 pp., ill., ISBN 902091121 X, f 125,-.

Descriptions of the maps in Dutch, German and English.

Beschreibungen der Karten auf niederländisch, deutsch und englisch.

GROENVELD, S., Het Engelse kroniekje van Walter Morgan en een onbekende reeks historieprenten (1572). In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) p. 19-74.

De schrijver maakt aannemelijk, dat de prenten door Arnout Nicolai uit Antwerpen gegraveerd zijn.

MIERDEN, L. van der, Die Hoeghe Clunder of hoe een oude kaart tot stand kwam. In: *Jaarboek Oudheidkundige kring „De Ghulen Roos“ Roosendaal* 42 (1982) p. 29-37.

Betreft een getekende kaart door Maerten Cornelisz. van 1537.

PUTMAN, Robert, *Oude scheepskarten en hun makers. Hoogtepunten uit vijf eeuwen cartografie*. Amsterdam, Becht, 1983. 144 pp., ill., ISBN 902300504 X, f 99,50.

An English edition will be published entitled „Early Sea Charts“.

— *Rondom de Muiderberg. Grensgebied van polders, Zee-derzee en heuvelrug op oude kaarten uit de 16de tot en met de 19de eeuw*. Catalogus van de tentoonstelling gehouden te Muiderberg, 29 juli - 14 augustus 1983, georganiseerd door de Stichting „Comité Oud-Muiderberg“. Tekst: Dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij (kaarten) en Ir. H.C. Pouls (landmeetinstrumenten). Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1983. ISBN 90 6469 614 4, f 10,-.

WEKKER, J.B.Ch., *Historie, technieken en maatschappelijke achtergronden der karteringswerkzaamheden in Suriname sinds 1667*. With summaries in english and spanish. Diss. Utrecht, 1983.

Ook in handelsuitgave verkrijgbaar.

Geschiedenis van de kartografie van Nederland

Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden.

Dit boek behandelt de geschiedenis van de kartografie van Nederland vanaf de Middeleeuwen tot het midden van deze eeuw. Prof. Dr. Ir. C. Koeman, oud-hoogleraar in de kartografie aan het Geografisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, maakt in dit standaardwerk gebruik van de colleges geschiedenis van de kartografie van Nederland die hij van 1957 - 1981 heeft gegeven. Daarnaast geeft hij uitbreiding aan de stof die velen kennen van de uit 1947 daterende studie van S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff.

Mede door Koeman's nieuwe indeling van de stof is een geheel nieuw werk over de karteringsgeschiedenis en over de oude kaarten van Nederland tot stand gekomen. De literatuur na 1947 evenals vele nieuwe vondsten zijn in dit boek verwerkt.

Nog niet eerder verschenen in een boek over de kartografie van Nederland hoofdstukken over stadsplattegronden, kustkaarten, en thematische kaarten. Een omvangrijk noten-apparaat geeft de lezer toegang tot datgene wat in de afgelopen eeuw over de oude kartografie van Nederland geschreven en nagedrukt is.

Uitgeverij Canaletto Antwoordnummer 165, 2400 VB Alphen aan den Rijn.

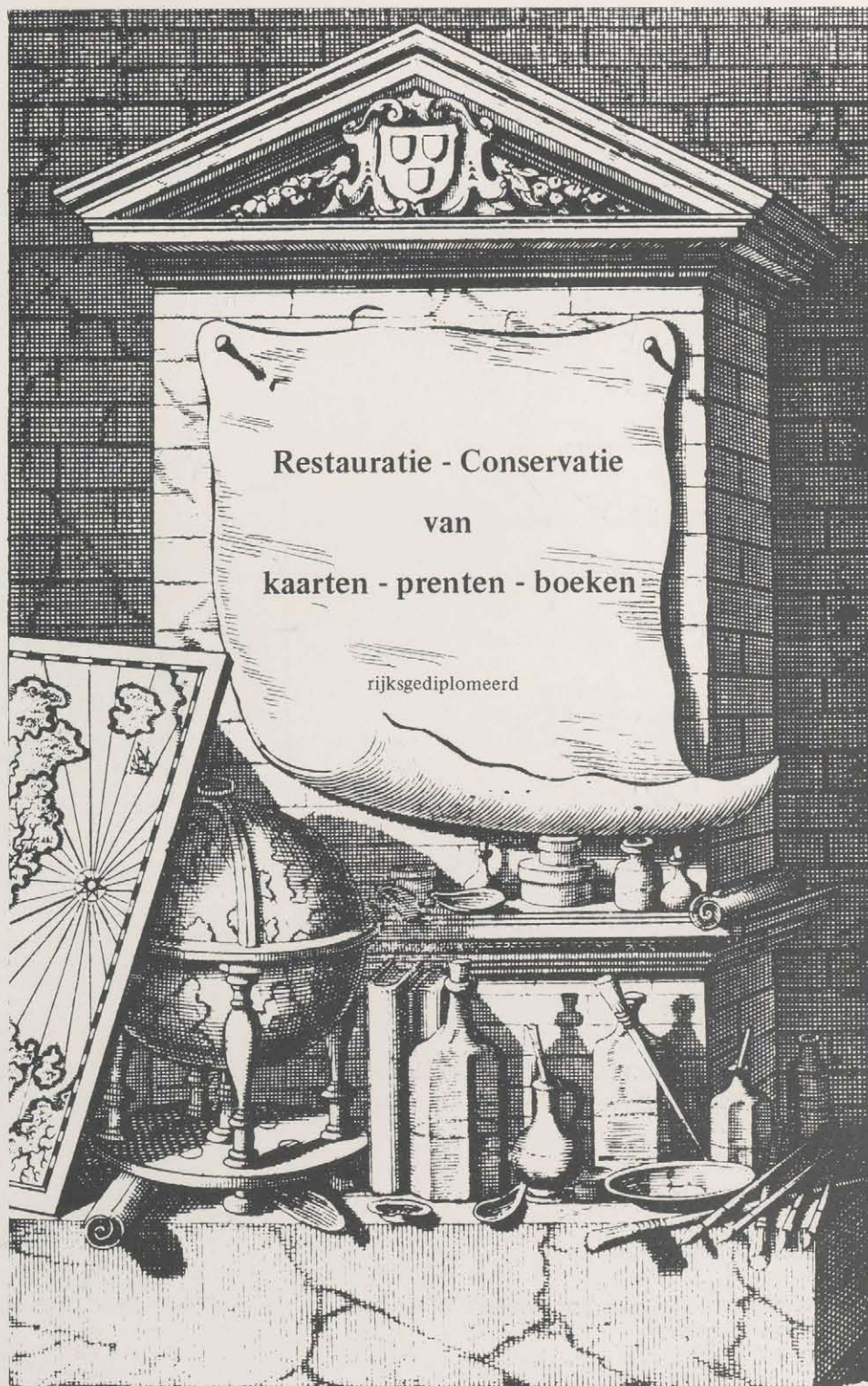
Inhoud

1. Inleiding
2. Biografieën van Nederlandse schrijvers over kartografie
3. De Romeinse tijd
4. De Middeleeuwen
5. Ontwikkeling van de landmeetkunde
6. Landmeters en kartografen in de 16e en 17e eeuw
7. Gewestelijke karteringen in de 16e en 17e eeuw
8. Stadsplattegronden
9. Polderkaarten
10. De 18e eeuw
11. Rivierkaarten
12. Militaire kartografie in de 19e eeuw
13. Zeekaarten
14. Het kadaster en de kartografie van Nederland
15. Waterstaatskartografie
16. Thematische kartografie
17. Toegepaste teken- en druktechnieken in de 16e - 19e eeuw
18. Register van persoonsnamen

Uitvoering

Omvang 302 pagina's, 106 illustraties, waarvan 20 in kleur, gedrukt op 115 grams houtvrij mat papier, gebonden in linnen band met stofomslag in 4 kleuren.

Prijs f 120,-

„HABI”

Groenewegje 100/101 a

2515 LP Den Haag tel. 070-883938

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West-Indiana

Nog leverbaar:

KOEMAN, C. *Atlantes Neerlandici*. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases, and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam, 1967-72. 5 delen. 32 × 24,5 cm. Met illustraties en uitgebreide index. Linnen.
 ISBN 90 221 1065 6 Dfl. 1215,—

KOEMAN, C. *Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971*. Amsterdam, 1973. 23 × 20,5 cm. 156 pp. Gebrocheerd.
 ISBN 90 221 1256 X Dfl. 55,—

KOEMAN, C. *Johan Blaeu and his 'Grand Atlas'*. Amsterdam 1970. 23 × 15,5 cm. 104 pp. Geïllustreerd. Gekartonneerd.
 ISBN 90 221 1080 X Dfl. 12,40

KOEMAN, C. *Weg van de kaart*. Een beschouwing over de kaart van de weg, gevolgd door een toespraak bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar in de kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 oktober 1981. Amsterdam 1981. 22 × 15 cm. 33 pp. Geïllustreerd. Gebrocheerd.
 ISBN 90 6072 139 X Dfl. 10,—

Alle prijzen excl. 4% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.